

«Ιεραποστολή Κυρίλλου και Μεθοδίου.

Τι είδους κείμενα μεταφράστηκαν στα Παλαιοσλαβικά και ποια η γλώσσα των μεταφράσεων;»

Οι Σλαβολόγοι ερευνητές συνηθίζουν να ονομάζουν τη φιλολογική γλώσσα που διαμορφώθηκε από τον Κωνσταντίνο-Κύριλλο στην παλιότερη της μορφή, απ' τον 9^ο μέχρι τον 11^ο αιώνα, «Παλαιοσλαβική εκκλησιαστική». Η γλώσσα αυτή, που ήταν βασισμένη στη «Μακεδονική διάλεκτο» (τη διάλεκτο αυτή πρέπει να την θεωρούμε μέσα στα πλαίσια της γεωγραφίας του 9^{ου} αιώνα, κι όχι σε σχέση με τη σύγχρονη γλωσσική κατάσταση των Σλάβων των Βαλκανίων), λειτουργούσε σύμφωνα με το γκλαγολιτικό αλφάβητο (round glagolitz). Το αλφάβητο αυτό υπήρξε το θέμα πολλών μελετητών που προσπάθησαν να ερμηνεύσουν τα στοιχεία του ξεχωριστά το ένα από το άλλο, αλλά και σε σύνολο. Τα περισσότερα γραμματικά στοιχεία αυτού του αλφάβητου (π.χ. η συχνή χρήση ενός κύκλου για συγκεκριμένα γράμματα), φαίνεται να είναι στενά συνδεδεμένα με την τέχνη της διακόσμησης που επικρατούσε στην Κων/πολη αυτή την περίοδο.¹

Η «Παλαιοσλαβική εκκλησιαστική» είναι μια γλώσσα προσαρμοσμένη απ' τα ελληνικά της εποχής (Βυζαντινή ελληνική), κυρίως εκκλησιαστική στο χαρακτήρα και εναρμονισμένη θαυμάσια με τα βασικά χαρακτηριστικά της σλαβικής γλώσσας. Τα κείμενα σε Παλαιοσλαβική εκκλησιαστική γλώσσα σώθηκαν σε χειρόγραφα που χρονολογούνται πριν και μετά τον 10^ο αιώνα.² Θα μπορούσαμε να τα διακρίνουμε σε δύο κατηγορίες: **α)** κείμενα από μεταφράσεις ελληνικών, λατινικών και παλαιογερμανικών πρωτοτύπων, και **β)** πρωτότυπες δημιουργίες, απευθείας στην Παλαιοσλαβική εκκλησιαστική. Σ' αυτή την εργασία θ' ασχοληθώ με την πρώτη κατηγορία κειμένων, η οποία παρουσιάζει ενδιαφέρον λόγω των εξαιρετικών και πολλές φορές μεικτών μεταφρασμένων έργων, των οποίων τα ξενόγλωσσα πρότυπα που ανέφερα σε μερικές περιπτώσεις συμφύρονται.

Ο Mares, προσπαθώντας να εντοπίσει τα ίχνη της βυζαντινής-ελληνικής λογοτεχνίας στην Παλαιοσλαβική εκκλησιαστική κατά την περίοδο του Κυρίλλου και του Μεθοδίου (κυρίως απ' το 863-885), καταλήγει στα εξής, γενικώς παραδεκτά συμπεράσματα **3**: Τα είδη των κειμένων που μεταφράστηκαν απ' τον Κωνσταντίνο, το Μεθόδιο και το άμεσο επιτελείο τους (σλάβους και βυζαντινούς μαθητές) είναι τα ακόλουθα:

A) Εκκλησιαστικά(θρησκευτικά & λειτουργικά) κείμενα,

B) κείμενα νομικού χαρακτήρα και

Γ) γενικά ιστορικά και αγιογραφικά έργα.

Κάπως αργότερα μεταφράστηκαν έργα φυσιογνωστικού και γεωγραφικού περιεχομένου, καθώς και κείμενα λαϊκού χαρακτήρα όπως οι απόκρυφες διηγήσεις.

Σε μια πρώτη φάση μεταφράστηκαν από τον Κων/νο μια συλλογή αποσπασμάτων απ' το Ευαγγέλιο προορισμένη για λειτουργική χρήση, που άρχισε με τα πρώτα λόγια του αγίου Ιωάννη: «πρώτα δημιουργήθηκε ο κόσμος», καθώς και η λειτουργία (βυζαντινό λειτουργικό τυπικό) και, ίσως, η ελληνική λειτουργία του Πέτρου. Με το πέρασμα του χρόνου οι μεταφράσεις επεκτάθηκαν και η Παλαιοσλαβική (le vieux slave) εμπλουτίστηκε με τις ακόλουθες μεταφράσεις: μεταφράστηκε ολόκληρη η Αγία Γραφή (με εξαίρεση το βιβλίο των Μακκαβαίων), μια επιλογή από κηρύγματα των μεγάλων ανατολικών πατέρων καθώς και το « Πατερικό», ο ποινικός κώδικας για τους λαϊκούς και ο κώδικας του Νομοκάνωνα και η παράδοση για την εύρεση των λειψάνων του Αγίου Κλήμεντα.(αυθεντική μετάφραση τριών αρχικών έργων του Κωνσταντίνου) **4**.

Τα πρότυπα της μεταφρασμένης Βίβλου προέρχονται κυρίως απ' τα επίσημα κέντρα της Ανατολικής Εκκλησίας(Κωνσταντινοπολίτικη εκδοχή). Όμως, σχετικά συχνά, εμφανίζονται και μεταφράσεις απ' τα λατινικά. Ακόμη πιο άμεση είναι η επιρροή των λατινικών πηγών, π.χ. της Vulgata. Πάντως, παρ' όλο που το κείμενο σ' αυτή τη μετάφραση είναι δουλεμένο κριτικά, ουσιαστικά δε βασίστηκε κατ' ευθείαν στα αλλόγλωσσα κείμενα, αλλά χρησιμοποιούσε τους ελληνικούς κώδικες.⁵

Όσον αφορά στα κείμενα για κήρυγμα είναι προς το παρόν αναγνωρισμένο ότι τα κείμενα που περιλαμβάνονται στην Glagolita Clozianus υπήρξαν μεταφράσεις του Κων/νου από τα ελληνικά.⁶ Κάτι σχετικό επίσης είναι κι ένα γνήσιο κήρυγμα του Μεθοδίου το οποίο προέρχεται από ελληνικά πρωτότυπα με συγγραφείς τον Ιωάννη το Χρυσόστομο, τον Αθανάσιο και τον Επιφάνειο. Η ποιικιλία των κηρυγμάτων, που περιλαμβάνονται στον κώδικα Suprasliensis απ' τη Μοραβία, ανταποκρίνεται πλήρως στα έθιμα και τις προτιμήσεις των Σλάβων της Μοραβίας, κι αυτό είναι δείγμα της ευσυνειδησίας των συγγραφέων καθώς και των αντιλήψεων που επικρατούσαν στο πλαίσιο του βυζαντινού πολιτισμού. Για την εύρεση των ελληνικών πρωτοτύπων αυτών των κηρυγμάτων και την απόδοσή τους σ' ένα συγκεκριμένο συγγραφέα, το πλούσιο λεξιλογικό υλικό που υπάρχει στο λεξικό της «παλαιοσλαβικής εκκλησιαστικής» της Ακαδημίας της Πράγας συντέλεσε πάρα πολύ. Ανάμεσα σε 48 συνολικά κηρύγματα τα 6 είναι ανώνυμα.⁷ Γίνεται πλέον παραδεκτό ότι αυτά τα τελευταία Παλαιοσλαβικά κείμενα είναι πρωτότυπα. Όμως η γλώσσα και το περιεχόμενο οδηγούν, υπό ορισμένες προϋποθέσεις, στο συμπέρασμα ότι υπάρχουν και σ' αυτά μεταφραστικά στοιχεία.

Μια πολύ ενδιαφέρουσα εικόνα προσφέρουν τα Κυρίλλο-μεθοδιανά σλαβικά νομοθετήματα. Ο Νομοκάνων, μια συλλογή νόμων και εκκλησιαστικών νομοθετικών διαταγμάτων, μεταφράστηκε από τα ελληνικά απ' το Μεθόδιο. Το λεγόμενο Zakon sudnyj ljndem ,(ποινικός κώδικας για τους λαϊκούς), βασίζεται κυρίως στην ελληνική Εκλογή. Ο αριθμός όμως των στοιχείων που είναι παρμένα απ' το δυτικό, ρωμαϊκό δίκαιο δεν είναι μικρός κι ένα σπουδαίο συστατικό του συνόλου αποτελούν οι πρωτότυπες παράγραφοι, οι οποίες προέρχονται απ' το παλιό Σλαβικό εθιμικό δίκαιο. Πάντως, κατά τη γνώμη του Mares, τα δυτικά στοιχεία προδίδουν μάλλον τη γνώση των δυτικών νομικών διατάξεων, παρά μια ακριβή μεταφορά των σχετικών παραγράφων. Το Ponitential (εγχειρίδιο των κανόνων μετανοίας για τους πνευματικούς) μεταφράστηκε από τα Λατινικά για ν' ανταποκρίνεται στην πρακτική που είχε διαδοθεί στη Μοραβία πριν από τον Κύριλλο και το Μεθόδιο.

Το ιστορικό και ρητορικό-αγιογραφικό έργο του Κωνσταντίνου συνοψίζεται στη «Μεταφορά των λειψάνων του Αγίου Κλήμεντα»⁸. Η Παλαιοσλαβική εκκλησιαστική διασκευή είναι ή μετάφραση ή τουλάχιστον μια εκδοχή

εγκεκριμένη απ' τον συγγραφέα, αντιπροσωπεύει όμως και μια νέα σύνθεση του συνόλου του έργου. Αυτό το κείμενο λοιπόν βρίσκεται στο μεταίχμιο της μεταφραστικής και της πρωτότυπης λογοτεχνίας, λόγω του ότι αποτελεί μια επίκαιρη διήγηση κι όχι ένα γνωστό βυζαντινό πρότυπο⁹. Στην Κυρίλλο-Μεθοδιανή ιστορική-αγιογραφική λογοτεχνία συγκαταλέγονται επίσης και οι δύο *Vitae των Αποστόλων των Σλάβων*: Βίος Κων/νου και Βίος Μεθοδίου. Στο ερώτημα, αν πρόκειται για μεταφράσεις απ' τα ελληνικά ή για πρωτότυπα έργα συνταγμένα στην Παλαιοσλαβική εκκλησιαστική γλώσσα, δεν έχει ειπωθεί ακόμη η τελευταία λέξη. Ο Mares θεωρεί πιθανό ότι μερικά αποσπάσματα της *Vita Constantini* βασίζονται στα ελληνικά «απομνημονεύματα-σημειώσεις» του Κων/νου ή ακόμη και του Μεθοδίου. Η *Vita Methodii* θεωρείται απ' τον ίδιο μελετητή πρωτότυπο έργο ή τουλάχιστον έχει περισσότερες πιθανότητες για κάτι τέτοιο.

Η διατριβή του Κων/νου για την τέχνη της μετάφρασης (θεωρία της μετάφρασης), που καταχωρείται στη χειρόγραφη παράδοση του Χιλφερντινγκιανού (Μακεδονικού) Κυριλλικού κειμένου, μας παρουσιάζεται στην Παλαιοσλαβική, εκκλησιαστική της εκδοχή, αν και πιθανότατα συντάχθηκε απ' τον Κων/νο αρχικά στα Ελληνικά¹⁰. Η ελληνική εκδοχή έπαιξε μάλλον το ρόλο μιας απολογητικής διατριβής, στην οποία ο Κωνσταντίνος σκόπευε να υπερασπίσει τη μεταφραστική του δραστηριότητα έναντι των πιθανών βυζαντινών αντιπάλων του, ενώ η σλαβική εκδοχή χρησίμευε σαν εισαγωγικός λόγος του μεταφραστή στο σλαβικό ευαγγελιστάριο, το οποίο περιείχε αποσπάσματα απ' το Ευαγγέλιο. Η θεματική αυτής της διατριβής δεν ήταν παραδοσιακή, αλλά καινούρια και πολύ επίκαιρη.

Ύστερα απ' την παραπάνω σύντομη διαπραγμάτευση των κειμένων σε μετάφραση και της λειτουργίας τους, όσον αφορά στο σκοπό για τον οποίο μεταφράστηκαν, θα μπορούσαμε να καταλήξουμε σε μερικά γενικά συμπεράσματα:

A) Όσον αφορά στην απήχηση της ελληνικής-βυζαντινής λογοτεχνίας στις απαρχές των Σλαβικών Γραμμάτων μπορούμε να διακρίνουμε, υποστηρίζει ο Mares, μια ιδιαίτερη ομάδα κειμένων κι αυτό το γεγονός καταδειχνει ακόμη πιο πολύ τη συγχώνευση των δύο λογοτεχνικών παραγωγών: βυζαντινής και σλαβικής. Ο Mares ονομάζει αυτά τα κείμενα «δίγλωσσα», (κείμενα συνταγμένα παράλληλα και στα ελληνικά και στα σλαβικά), και γράφει χαρακτηριστικά γι' αυτά: « Σε μερικές περιπτώσεις είναι δύσκολο να μιλάμε για μια συνηθισμένη αποδοχή ελληνικών έργων. Έχουμε πιο πολύ να κάνουμε με μια μικτή ελληνο-σλαβική παραγωγή, η οποία ανήκει στον ίδιο βαθμό και στις δύο λογοτεχνίες, στην οποία και οι δύο λογοτεχνίες συναντώνται σ' ένα ειδικό σημείο. Τα σημεία επαφής είναι βέβαια αριθμητικά λίγα, αλλά το γεγονός καθ' αυτό είναι αποκαλυπτικό για την κατανόηση της εποχής»¹¹.

B) Όσον αφορά στα πρότυπα των παλαιοσλαβικών εκκλησιαστικών μεταφράσεων, η μετάφραση κειμένου απ' τα Λατινικά γινόταν μόνο όταν ένα ορισμένο έργο έπρεπε, για τοπικά αναγκαίους λόγους, να μεταφραστεί κατευθείαν απ' τα Λατινικά, αφού δεν υπήρχε ελληνικό πρωτότυπο. Αυτό ισχύει για τη Ρωμαϊκή Λειτουργία και για το *Ponitential* ¹². Το ίδιο ισχύει και για τις σποραδικές μεταφράσεις απ' την παλαιογερμανική (π.χ. η μετάφραση μιας εξομολογητικής φόρμουλας απ' τα παλαιογερμανικά, αν βέβαια δεν πρόκειται για παραλαβή μιας πρωτότυπης σλαβικής προσευχής).

Γ) Τα Βυζαντινά κείμενα που μεταφράζονται στην «Παλαιοσλαβική εκκλησιαστική» υπαγορεύονται απ' τις ανάγκες της κοινωνικής και της εκκλησιαστικής ζωής. Οι ομιλίες και τα έργα των συγγραφέων της πρωτοβυζαντινής περιόδου ήταν απαραίτητα για τη μετάδοση της καινούριας πίστης. Τα έργα των Βυζαντινών Ιστορικών ήταν απαραίτητα γιατί εισήγαγαν τους νεοφώτιστους στην Πρωτοβυζαντινή και Βυζαντινή Ιστορία.

Μετά απ' όλα αυτά γίνεται σαφές ότι ο όρος «Παλαιοσλαβική εκκλησιαστική γλώσσα» είναι, κατά κάποιον τρόπο, παραπλανητικός, γιατί δημιουργείται η εντύπωση ότι μόνο θρησκευτικά έργα γράφτηκαν σ' αυτή. Στην πραγματικότητα, όπως είδαμε, συντέθηκαν μελέτες πάνω στα πιο ποικίλα αντικείμενα και με τα πιο ποικίλα θέματα κι έτσι δημιουργήθηκε μια πολύ πλούσια φιλολογία με πανσλαβικό χαρακτήρα¹³. Επομένως, η φιλολογία αυτή δεν ανήκει σε καμία σημερινή σλαβική γλώσσα και δεν αποτελεί μέρος καμιάς εθνικής ομάδας, εξαιτίας ακριβώς του πανσλαβικού της χαρακτήρα.

Στη γλώσσα όλων των παραπάνω μεταφράσεων (αν και πανσλαβικού χαρακτήρα), διακρίνονται λέξεις που δείχνουν ότι οι μεταφράσεις έγιναν στη Μοραβία. Τα ιδιαίτερα στοιχεία της διαλέκτου των Σλάβων της Μοραβίας μετράν στις μεταφράσεις κι έτσι μπορούμε ν' αναγνωρίσουμε την προέλευση των μεταφράσεων. Κατόπιν, η μορφή της παλαιοσλαβικής εκκλησιαστικής, που εισχώρησε απ' τη Μεγάλη Μοραβία σε άλλες σλαβικές περιοχές, έλαβε στοιχεία απ' τις ντόπιες γλωσσικές διαλέκτους, τα οποία επίσης διαφαίνονται ευκρινώς στα υπάρχοντα χειρόγραφα. Έτσι μιλούμε για τις λεγόμενες παραλλαγές ¹⁴. Ένα τέτοιο μεταγενέστερο παράδειγμα αποτελεί η σλαβική φιλολογία που αναπτύχθηκε στη Βουλγαρική Preslav, όπου λειτουργούσε μια σχολή υπό την προστασία του Συμείων. Αυτό ήταν, πιθανότατα, το τελευταίο κέντρο του 9^{ου} αιώνα στο οποίο χρησιμοποιούνταν η παλιά γκλαγκολιτική γραφή, προτού αντικατασταθεί απ' το απλούστερο Κυριλλικό αλφάβητο ¹⁵.

Χάρη στις μεταφράσεις απ' τους δυο αδελφούς Κων/νο και Μεθόδιο των ελληνικών, λατινικών και παλαιογερμανικών κειμένων δημιουργήθηκε μια πλούσια ορολογία της πολιτιστικής ζωής. Χαρακτηριστικό είναι ότι δεν δίστασαν να χρησιμοποιήσουν την υπάρχουσα ορολογία στα έργα τους, για να μη βεβιαστούν οι Σλάβοι στην αφομοίωσή της. Έτσι η Παλαιοσλαβική εκκλησιαστική με το υψηλό της επίπεδο ευφύιας και την ικανότητα ν' αποδίδει τις περίπλοκες έννοιες των πρωτοτύπων ελληνικών κειμένων, τα οποία ήταν τα προϊόντα μιας μακραίωνης λογοτεχνικής παράδοσης ενασχολήσεως με τα προβλήματα της λογοτεχνίας ¹⁶, έφτασε να γίνει μέσο λογοτεχνικής δημιουργίας όχι μόνο πεζού αλλά και ποιητικού λόγου. Σαν παράδειγμα αυτής της υψηλής ποιότητας της παλαιοσλαβικής θα έπρεπε ν' αναφέρω τη μετάφραση της Βίβλου που έγινε απ' τον Κων/νο τον 9^ο αι. μ.Χ., η οποία αποτελεί ένα μοναδικό επίτευγμα κι ακόμη και σήμερα ασκεί δυνατή επίδραση στον αναγνώστη ¹⁷. Είναι πολύ χαρακτηριστικό, όσον αφορά στην έκταση κατά την οποία τα Παλαιοσλαβικά μεταφρασμένα κείμενα βασίζονται στα βυζαντινά πρωτότυπα, η διαπίστωση του F.Mares στα λειτουργικά κείμενα και η

παρότρυνσή του στους Έλληνες συναδέλφους του να βρουν τους ελληνικούς παραλληλισμούς που υπάρχουν στα Παλαιοσλαβικά κείμενα: «Στα Ευχολόγια της Ακολουθίας αναφέρεται μια σημαντική ποσότητα από λειτουργικά κείμενα, που η πλοκή τους, ο τρόπος έκφρασης και ο τύπος τους θυμίζουν βυζαντινό μυστηριακό τυπικό, όμως σχετικά μ' αυτά δεν βρέθηκαν μέχρι στιγμής τα ελληνικά κείμενα που ίσως χρησίμευσαν σαν πρωτότυπα. Κυρίως, πρόκειται για ευχολόγια και προσευχές που βρίσκονται σε στενή επαφή με την αγροτική ζωή. Με την ευκαιρία θα ήθελα να παρακαλέσω τους Έλληνες που ασχολούνται με τους Σλάβους να ψάξουν να βρουν ελληνικούς παραλληλισμούς σ' αυτά τα κείμενα».¹⁸

Ο αριθμός των παλαιοσλαβικών κειμένων (σε μετάφραση) που έχουν διασωθεί μέχρι σήμερα αποτελεί, σύμφωνα με πρόσφατα πορίσματα των μελετητών, το σκελετό ενός σώματος κειμένων τα οποία στο παρελθόν πρέπει ν' αποτελούσαν ένα φροντισμένο και καλά επιλεγμένο σύνολο. Αυτό είναι φανερό απ' το περιεχόμενο των κειμένων που έχουν διασωθεί.¹⁹ Επειδή ακριβώς οι μεταφράσεις είναι ενιαίες, υπάρχει πρόβλημα στην απόδοση των μεταφράσεων σε συγκεκριμένα πρόσωπα, χωριστά. Πάντως, οι μεταφράσεις του Κων / νου διακρίνονται απ' τις άλλες εξαιτίας της μορφωτικής τους ακρίβειας και της ποιητικής τους διορατικότητας. ²⁰ Ακόμη και σήμερα οι ιδέες του για τη μετάφραση είναι πολύ ενδιαφέρουσες. Στην πραγματικότητα είναι ιδέες που σήμερα θα τις κατατάσσαμε στη θεωρία της φιλολογίας. Επίσης, ενδιαφέρουσες είναι οι απόψεις του για το γραμματικό γένος μιας λέξης όταν αυτή μεταφέρεται απ' τα Ελληνικά στα σλαβικά. Εδώ ο Κωνσταντίνος προσέγγισε μοντέρνα προβλήματα που παρουσιάζει η απόδοση λέξεων και νοημάτων μιας γλώσσας σε κάποια άλλη. ²¹

Οι Σλαβολόγοι έχουν, ομόφωνα, καταλήξει σ' ένα φαινομενικά παράδοξο συμπέρασμα, ότι δηλαδή οι μεταφράσεις της παλιότερης φάσης (παλαιοσλαβικής εκκλησιαστικής γλώσσας) ήταν οι περισσότερο επιτυχείς για την ανάπτυξη της σλαβικής φιλολογίας, όσον αφορά τη γλωσσολογική ακρίβεια και λογοτεχνική ποιότητα, ²² ενώ αντίθετα οι μεταγενέστερες υστερούν σε γονιμότητα και ζωντάνια. Πραγματικά, η εργασία της μετάφρασης στην εποχή του Κυρίλλου και του Μεθοδίου δεν ακολουθεί δουλικά τα πρωτότυπα, αλλά είναι ανεξάρτητη και ελεύθερη και δείχνει την επιθυμία να προσαρμόσει την ξένη λογοτεχνία στη Σλαβική διανοητικότητα. ²³ Κατ' αυτό τον τρόπο, διαμορφώνεται μια γλώσσα που περιγράφει γεγονότα και καταστάσεις με τρόπο γραφικό και απλό. Κι επειδή είναι τόσο απλή, μπορούμε να καταλάβουμε γιατί είχε τόσο μεγάλη απήχηση στο σλαβικό λαό της Μεγάλης Μοραβίας. Ακόμη κι ένα σπουδαίο κείμενο, όπως είναι αυτό της μετάφρασης του Ευαγγελίου, όπου θα περίμενε κανείς μια ακριβή λεξιλογική προσέγγιση, είναι πολύ περισσότερο από μια απλή μετάφραση, ²⁴ όπως είδαμε στα παραπάνω. Με περισσότερες λεπτομέρειες αντιλαμβανόμαστε ότι κι εδώ έχει γίνει κάποια προσαρμογή του ελληνικού κειμένου. Το ελληνικό κείμενο της Κωνσταντινείας σύνταξης, το οποίο πιθανότατα είναι το αυθεντικό πρωτότυπο της παλαιοσλαβικής μετάφρασης του Κωνσταντίνου, αποκαλύπτει γλωσσολογικές διαφορές στα τέσσερα Ευαγγέλια. Όμως η μετάφραση στα Σλαβικά δε δείχνει αυτές τις διαφορές για να μη βλάνει τη ζωντάνια του κειμένου. ²⁵

Με αφορμή το γεγονός αυτό, μπορούμε να πούμε ότι η σχέση της παλαιοσλαβικής εκκλησιαστικής μεταφραστικής γραμματείας με τη βυζαντινή λογοτεχνία δείχνει, σε σύγκριση προς τη σχέση της με τα μη ελληνόγλωσσα πρωτότυπα και με τα Παλαιοσλαβικά εκκλησιαστικά πρωτότυπα κείμενα, ότι η Κυριλλο-Μεθοδιανή σλαβική λογοτεχνική περίοδος ήταν συνειδητά ανοιχτή στον εμπλουτισμό της από νέα στοιχεία, παρ' όλο που ως στέρεη, αρχική βάση της εμφανίζεται καθαρά η βυζαντινή ελληνική φιλολογία.²⁶

Σαν παράγραφο-κατακλείδα στη μικρή αυτή εργασία, θα ήθελα να παραθέσω τα λόγια του έγκριτου μελετητή D. Obolensky: « Εάν κάποιος επιχειρούσε να κάνει μια γενική εκτίμηση του έργου του Κυρίλλου και του Μεθοδίου, θα του πρότεινα να εστιάσει την προσοχή του στην ενοποιητική του τάση και στο δημιουργικό του χαρακτήρα. Στη Χριστιανισμένη, που άρχισε να νιώθει την αναπτυσσόμενη ένταση μεταξύ Ανατολής και Δύσης, έπρεπε να συμβιβαστούν και να συνενωθούν τρία σημαντικά στοιχεία του πολιτισμού της Μεσαιωνικής Ευρώπης: το βυζαντινό, το ρωμαϊκό και το σλαβικό».²⁷

Υποσημειώσεις:

1. A. Dostal, Η βυζαντινή παράδοση στην εκκλησιαστική Σλαβική λογοτεχνία, Cyrillomethodiana, II (1972-73), Γ 1-6.
2. Περιλαμβάνουν έναν αριθμό από μεγάλους κώδικες (Ευαγγέλια, Βιβλία Ψαλμών, Ευχολόγιο κ.τ.λ.). Το μεγαλύτερο χειρόγραφο είναι το Suprasliensis).
3. F. V. Mares, " Die Anfänge des slavischen...Literatur", Cyrillomethodiana 3, 1975, 88, 1-12.
4. α) eustoria... narratio, β) semno declamatorius, γ) rotula hymni.
5. F. Mares, Cyrillomethodiana 3, 1975, 88, 1-12.
6. F. V. Mares, ο.π.
7. Oratio S. Pionii, Passio S. Alexandri, Passio SS. Trophimi, Joannes Chrysostomos, Vita et Passio SS. Basilii, Vita S. Anini.
8. «Παλαιοσλαβικό Εκκλησιαστικό Υπόμνημα της Χερσονήσου».
9. F.V. Mares, Cyrillomethodiana 3, 1975, 88, 1-12.
10. A. Vaillant, " La priface de l' Evangeliare vieux slave", Revue des Etudes Slaves, 24, 1949, 5-20. Του ίδιου, Textes vieux slaves, II, Paris 1968.
11. F.V.Mares, Cyrillomethodiana, 3, 1975, 88, 1-12.
12. F.V.Mares, ο.π.
13. A.Dostal, The Origins of the Slavonic Liturgy: Dumbarton Oaks Papers 19, 1965, 69-87.
14. A. Dostal, The Origins of the Slavonic Liturgy, D.O.P 19 (1965) 69-87.
15. D.Obolensky, Byzantium and the Slavs, Collected Studies, London 1971, ΚΔ 2-11 Κεφ. IX.
16. A.Dostal, Η Βυζ. Παράδοση στην εκκλησιαστική σλαβική λογοτεχνία, Cyrillomethodiana II (1972/73), Γ 1-6

(μτφρ.).

17. A.Dostal, *Cyrrillomethodiana II* (1972-73), Γ' 1-6.
18. F.Mares, "Die Anfänge des Slavischen...Literatur", *Cyrrillomethodiana* 3(1975)88 1-12.
19. A.Dostal, *The Origins of the Slavonic Liturgy*, D.O.P 19(1965) 69-87.
20. D.Obolensky, *The Byzantine Commonwealth*, London 1971, κεφ.Ε'.
21. A.Dostal, *Cyrrillomethodiana II* (1972/73), Γ' 1-6.
22. D.Obolensky, *The Byzantine Commonwealth*, London 1971, κεφ. Ε'.
23. A.Dostal, *The Origins of the Slavonic Liturgy*, D.O.P 19(1965) 69-87.
24. A.Dostal, *The Origins...Liturgy*, D.O.P. 19(1965) 69-87.
25. A.Dostal, *The Origins...Liturgy*, D.O.P. 19(1965) 69-87.
26. F.Mares, *Cyrrillomethodiana* 3 (1975) 88 1-12.
27. D.Obolensky, *Byzantion and the Slavs*, *Collected Studies*, London 1971, ΚΔ 2-11.

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

- 1) Antonin Dostal: *The Origins of the Slavonic Liturgy*, *Dumbarton Oaks Papers* 19(1965) 69-87.
- 2) F.V.Mares: *Die Anfänge des slavischen Schrifthams und die byzantinisch-griechische Literatur*. Απ' το περιοδικό: *Cyrrillomethodiana* 3(1975) 88 (1-12).
- 3) Antonin Dostal, *Η Βυζαντινή παράδοση στην εκκλησιαστική σλαβική λογοτεχνία*, Απ' το περιοδικό *Cyrrillomethodiana II* (1972-73), Γ' 1-6.
- 4) D.Obolensky: *Byzantion and the Slavs*, *Collected*, London 1971, ΚΔ 2-11, κεφ.ΙΧ.
- 5) D.Obolensky: *The Byzantine Commonwealth*, London 1971. Κεφ. Ε'. *Το Βυζάντιο και η κέντρο-ανατολική Ευρώπη*.